

7) Ἐπὶ τοῦ τρίτου ζητήματος, τοῦ ἐξεταζομένου ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ (σελ. 403 κ.ε.), εἰς δὲ οἱ Ὁρθόδοξοι κληρικοὶ ὑπέγραψαν τὸν Ὅρον τῆς Ἐνώσεως κατόπιν ἐξαναγκασμοῦ, ὁ συγγραφεὺς φαίνεται πειστικός. Δεχόμεθα λοιπὸν ὅτι οὔτε ὁ αὐτοκράτωρ, οὔτε οἱ Λατῖνοι ἡσκήσαν πίεσιν ἐπ' αὐτῶν. Πῶς ἐξηγεῖται ὁμως τὸ φαινόμενον τῆς ὁμαδικῆς ἀνακλήσεως τῶν ὑπογραφῶν, τὰς ὁποίας ἔθεσαν ἐλευθέρως, μόνις ἀπεμακρύνθησαν τῆς Ἱταλίας; Αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦτου ἐξηγήσεις τοῦ συγγραφέως οὔτε ἱκανοποιητικαί, οὔτε ἐπαρκεῖς εἶναι.

8) Ἐν τέλει παρατηροῦμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ἀποτυχίαν τῆς Ἐνώσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀνεξήτησεν ἐξωτερικὰς μᾶλλον καὶ ἐπιφανειακὰς αἰτίας. Διότι οὔτε ἡ διστακτικότης τοῦ αὐτοκράτορος, οὔτε ἡ ἑλλειψὶς ἐνωτικῆς προπαγάνδας, οὔτε ἡ ἀνεμπόδιτος δραστηριότης τοῦ Μάρκου Ἐφέσου ἦσαν οἱ πραγματικοὶ λόγοι τῆς ἀποτυχίας. Καθ' ἡμᾶς, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τὴν προηγηθεῖσαν ἀποτυχίαν τῆς Ἐνώσεως τῆς Λυών, πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς ἔνωσιν ἦτο καταδικασμένη ἐκ τῶν προτέρων. Ὅχι διότι θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐξεύρεσις σχήματός τινος δογματικοῦ συμβιβασμοῦ, ἀλλὰ διότι πᾶσα τυχὸν ἔνωσις θὰ ἐσπερεῖτο λαϊκοῦ ἐρείσματος. Ἡ Ὁρθοδοξία, ὡς παράδοσις, ὡς τρόπος τοῦ θρησκευέσθαι, ὡς κάτι ριζικῶς διάφορον, ὡς ἐνομιζέτο, τοῦ Καθολικισμοῦ, εἶχε καταστῆ ἀπὸ μακροῦ παρὰ τῷ λαῷ σύμβολον. Εἶναι γνωστὸν δὲ ὅτι τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα ἐνὸς λαοῦ εἶναι ἀνεπίδεκτα ἀποτόμου μεταβολῆς ἢ ἐξελίξεως. Ἐρριζωμένα εἰς τὸ βάθος τῆς συλλογικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, οὔτε ὑπὸ τῆς προπαγάνδας ἢ τῶν ἐφημέρων σκοπιμοτήτων μετατοπίζονται, οὔτε ὑπὸ τῶν ὀρθολογικῶν ἐπιχειρημάτων κλονίζονται. Ἡ Ἐνωσις τῆς Φλωρεντίας λοιπὸν ἀπέτυχε κυρίως διότι προσέκρουσεν εἰς τὸ λαϊκὸν θρησκευτικὸν αἶσθημα. Ὡς παρατήρησεν ὁ Καλλιγᾶς (Μελέται καὶ Λόγοι, Ἀθῆναι 1882, σελ. 144) «δὲν ἦτο δυνατόν, τὴν ἐπαύριον τῆς Ἐνώσεως, ὁ λαὸς νὰ δεχθῇ ὡς ἄρθρον πίστεως ὅ,τι ἕως χθὲς ἐθεώρει ὡς πλάνην θανάσιμον».

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin (ca 1250/1255 - 1327). Préface de R. Guiland. Paris 1959, éditions A. et J. Picard & Cie.

Μία ἀπὸ τὰς ὀλιγώτερον ἡρευνημένας περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ μεταξὺ τοῦ 13ου - 15ου αἰῶνος περιλαμβανομένη. Αἱ εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀναφερόμεναι μέχρι τοῦδε μελέται εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογοι πρὸς τὸ τεράστιον ἐνδιαφέρον, τὸ ὅποῖον τόσον ἀπὸ φιλολογικῆς ὥσον

και από ιστορικής και θεολογικής πλευρᾶς παρουσιάζουν οἱ αἰῶνες αὐτοί.

Ὁ νέος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι τῶν μετὰ τὸ 1261 Βυζαντινῶν, αἱ νέαι τάσεις τῆς φιλολογίας, αἱ θρησκευτικαὶ ἔριδες καὶ διαμάχαι (Ἀρσενῖται, Ἦσυχασταί, ζήτημα ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν) καὶ αἱ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν περιστάσεων πολιτικαὶ ἐνέργειαι, ἀποτελοῦν θέματα, τὰ ὅποια παρέχουν ἀφορμὰς πρὸς μίαν ἐκτεταμένην ἔρευναν.

Ὡς μία τῶ ὄντι ἀξιολογωτάτη συμβολὴ εἰς τὴν διὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος βιβλιογραφίαν, προσετέθη ὑπὸ τοῦ J. Verreaux καὶ ἡ παρούσα μελέτη.

Τὸ ὅλον ἔργον, ἐκτὸς τῆς προτασσομένης βιβλιογραφίας καὶ τῆς εἰσαγωγῆς, διαιρεῖται εἰς 6 κεφάλαια.

Ἡ ἐξήγησις τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος Χοῦμνος, ἡ ἔρευνα περὶ τὸν καθορισμὸν τῶν προγόνων καὶ τοῦ ἔτους γεννήσεως (ἐγεννήθη πιθανὸν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1250 - 1255), τὰ πρῶτα σχολικὰ χρόνια, ἡ μόρφωσις, ἡ πολιτικὴ ἀνέλιξις εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἱεραρχίαν — ἤρchiσε μὲ τὸν τίτλον «κοιαίστωρ» καὶ ἔφθασεν εἰς τὰ ὕψηλα ἀξιώματα τοῦ κράτους — αἱ φιλολογικαὶ διαμάχαι πρὸς τοὺς διαφόρους λογίους τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ τὸν Θ. Μετοχίτην, ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ καὶ αἱ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου ἐπιδιώξεις τοῦ Νικηφόρου Χοῦμνου, ἀποτελοῦν ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Χοῦμνου, ἀνερχομένας εἰς 172 ἐν συνόλῳ, καὶ βάσει αὐτῶν, ἡ ἐνίοτε λαμβάνων ἀφορμὴν ἀπὸ αὐτάς, μᾶς δίδει μίαν ἀνάγλυφον εἰκόνα τῆς ἐποχῆς, ὥς εἶχεν αὕτη διαμορφωθῇ ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Β'. Κυρίως ἀσχολεῖται μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴν θέσιν, τὴν ὅποιαν κατεῖχον οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν. Παρομοιάζει τὴν αὐτὴν τοῦ Παλατίου μὲ κάτι ἀνάλογον πρὸς τὰ σύγχρονα φιλολογικὰ σαλόνια, ἐνῶ ἡ διάρθρωσις τῆς κοινωνίας ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἀριστοκρατικὴ, μὲ μεγάλους κτηματίας καὶ μεγασιτᾶνας τοῦ πλούτου. Ὁ ἴδιος ὁ Χοῦμνος εἶχε συγκεντρώσει τεραστίαν περιουσίαν. Δὲν παραλείπει ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς καὶ τὰς κρατούσας ἐπὶ τῆς ἐπιστολογραφίας ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς νὰ δηλώσῃ καὶ νὰ συγκρίνῃ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ λόγου ὑπὸ τὴν ἐποψιν μορφῆς καὶ περιεχομένου πρὸς τὸ τῶν παλαιότερων ἐποχῶν.

Ἡ ρητορικὴ ἀποτελεῖ τὸ τρίτον θέμα ἐρεῦνης. Ὁ Χοῦμνος ὄχι μόνον ρητορικὰ ἔγραψε ἔργα, τοῦτο ἦτο ἴσως φυσικὸν λόγῳ τῆς θέσεως ἣν ἐν τῷ Παλατίῳ κατεῖχεν, ἀλλὰ καὶ προσωπικὰς ἐπ' αὐτῆς εἶχεν ἀντιλήψεις. Συγχρόνως μὲ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ρητορικοῦ ἔργου, ὁ συγγραφεὺς παραθέτει τοὺς βασικοὺς διὰ τὸ Βυζάντιον κανόνας τῆς ρητορικῆς τέχνης, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἄλλοτε ἄλλοι ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, καὶ δείγματος χάριν ἀναφέρει τὸν «βασιλικὸν λόγον» τοῦ ὁποίου καὶ τὸ σχεδιάγραμμα παραθέτει. Ἐπεται ἡ

διαίρεσις τῶν λόγων κατὰ περιεχόμενον καὶ τὸ κεφάλαιον τελειώνει μὲ μίαν στατιστικὴν, ἐμφαίνουσαν τὰς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεως τόσον τοῦ Χούμνου ὅσον καὶ τῶν ἄλλων ρητόρων τοῦ Βυζαντίου (ἐνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν). Ἡ στατιστικὴ δεικνύει ὅτι ὡς πηγαὶ κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιοῦνται αἱ θρησκευτικῆς φύσεως, τῶν κλασσικῶν ἐρχομένων εἰς δευτέραν θέσιν.

Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἐξετάζονται τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα. Μία σύντομος εἰσαγωγὴ μᾶς κατατοπίζει διὰ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ἡ φιλοσοφία εἰς τὸ Βυζάντιον, ποῖαι ἦσαν αἱ σύγχρονοι τοῦ Χούμνου τάσεις καὶ τί ἐπρέσβευεν οὗτος ἐπ' αὐτῶν. Τὰ φιλοσοφικά του ἔργα ἀνέρχονται εἰς ἑννέα καὶ διαιροῦνται ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου των εἰς τὰ ἑξῆς μέρη: α) Κοσμολογικὰ καὶ φυσικὰ, β) ἔργα ἀντικείμενον ἔχοντα τὴν ψυχὴν καὶ γ) Θρησκευτικὰ ἔργα. Βάσει τῶν ἔργων αὐτῶν καὶ τῶν ἐν γένει φιλοσοφικῶν μεθόδων καὶ ἀντιλήψεων αὐτοῦ, ὁ Χοῦμνος κρίνεται ὡς Ἀριστοτελικὸς κατ' ἐξοχὴν, μὴ ἀγνοῶν ὅμως καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ μὴ διστάζων ἐνίοτε νὰ ἐρχεται εἰς ἀντίθεσιν ἀντιλήψεων πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην καὶ ταυτότητα πρὸς τὸν Πλάτωνα ἢ νὰ ἀναπτύσῃ ἰδικὰς του ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἐκάστοτε ἐξεταζομένου θέματος γνώμας. Ἐστὼ ὡς παράδειγμα ἡ περὶ ὕλης καὶ μορφῆς θεωρία του.

* Ἀπὸ θεολογικῆς σκοπιᾶς ἐξεταζόμενος ὁ Χοῦμνος ἀρέσκεται εἰς τὸ νὰ δίδῃ ἀλληγορικὰς ἐρμηνείας εἰς τὰ ὑπὸ τῶν γραφῶν ἀναφερόμενα καὶ νὰ προσπαθῇ νὰ συσχετίσῃ Καινὴν καὶ Παλαιὰν Διαθήκην ἐρμηνεύων συμβολικῶς τὰ ἐν αὐταῖς. Θεολόγος οὐδέποτε ὑπῆρξεν ὑπὸ τὴν στενὴν τῆς λέξεως σημασίαν.

Τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία, αἱ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἐπιδόσεις τοῦ Χούμνου καὶ ἡ θέσις τὴν ὁποίαν εἰς τὸν πνευματικὸν τοῦ Βυζαντίου κόσμον κατεῖχον ταῦτα, ἐξετάζονται εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου, ἐνῶ εἰς τὸ ἕκτον ἀναφέρονται αἱ διάφοροι ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Χούμνου ἐπιδράσεις καὶ ἡ στάσις του ἔναντι αὐτῶν. Ἀγία Γραφή καὶ Ἀριστοτέλης ἀποτελοῦν τὰ κύρια στοιχεῖα ἐπιδράσεως. Ὁ Πλάτων ἐρχεται εἰς ὑποδεεστέραν μοῖραν χωρὶς νὰ ἀπουσιάζῃ ἐνίοτε καὶ ὁ συγκερασμὸς τῶν ἀπόψεων τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος.

Τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Θ. Μετοχίτης, κατ' ἐξοχὴν Πλατωνικὸς, δὲν διστάζουν, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸν σκοπὸν των, νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὰς ἐνδεικνυμένας ἐπὶ τῶν ζητημάτων γνώμας εἴτε τοῦ ἐνὸς εἴτε τοῦ ἄλλου φιλοσόφου. Ἡ πρὸς συγκερασμὸν αὕτη τάσις παρατηρεῖται ἤδη ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ψελλοῦ.

Ὁ Χοῦμνος προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἀρχαίαν πρὸς τὴν σύγχρονόν του σκέψιν καὶ νὰ καταστήσῃ ὅσον τὸ δυνατόν μικροτέραν τὴν διάστασιν μεταξὺ αὐτῶν. Εἶναι φύσις βαθέως θρησκευτικῇ, ἀλλ' ἀπέχει ἀπὸ τοῦ μυστι-

κισμού. Ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς, ζῇ καὶ κινεῖται καὶ δοῦν μέσα εἰς τὴν ζωή.

Τέλος, ἐν τῷ ἐπιλόγῳ ὁ J. Verreaux ἐξετάζει τὸν Χοῦμνον ὡς ἀνθρωπιστὴν, καὶ κατατάσσει αὐτόν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐρμηνεύσῃ διτιῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου humanismus.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον περαίνει τὴν ὅλην του ἐργασίαν ὁ συγγραφεύς. Γενικὸς πῖναξ καθιστᾷ τὸ βιβλίον εὐχρηστον πολὺ. Ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως δυνάμεθα ἐν κατακλείδι νὰ τονίσωμεν, ὅτι τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον ἀποτελεῖ μίαν ἀρίστην ἐργασίαν, ἡ δὲ διαπραγμάτευσις τοῦ ὅλου θέματος εἶναι τῷ ὄντι ἀριστοτεχνική. Οὐδὲν κενὸν ἀφίνει εἰς τὸν ἀναγνώστην μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀναγνώσεως, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἰς τὸν Χοῦμνον ἀναφερόμενα, δι' ἑκαστον θέμα τὸ ὁποῖον θίγει δίδει μίαν διαφωτιστικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐρμηνεύει πάντοτε τὰ γεγονότα τῆς ἐξεταζομένης ἐποχῆς ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ προηγηθέντα, εἴτε εἰς τὸν πνευματικὸν εἴτε εἰς τὸν πολιτικὸν ἀνήκουν ταῦτα τομέα.

Αἰτιολογεῖ καταστάσεις, ἐξηγεῖ τὰ ρεύματα, συγκρίνει ἐποχάς, χαρακτηρίζει πρόσωπα, δίδει ὠλοκληρωμένην εἰκόνα ἐκάστου θέματος.

Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

Bybliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti... Codices Barberiniani Graeci. Tomus I, codices 1-163. Recensuit Valentinus Capocci, Bybliothecae Vaticanae Scriptor. In Bybliotheca Vaticana MCMLVIII. — Σχ. 4^{or}, σσ. XXXIX καὶ 330.

Πλουσιωτάτη εἰς ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἡ Βατικανὴ ἀποστολικὴ βιβλιοθήκη (ὁ ἀριθμὸς των ἀνέρχεται εἰς 2.608) καταβάλλει ἤδη ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν προσπάθειαν περιγραφῆς τῶν κωδίκων τούτων καὶ δημοσιεύσεως τῶν σχετικῶν καταλόγων. Καὶ ἐπετελέσθησαν μὲν μέχρι τοῦδε πολλαὶ πρόοδοι εἰς τὸν τομέα αὐτόν, πλὴν ὅμως ἱκανὸς ἀριθμὸς βατικανῶν κωδίκων ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀγνώστος, ἑλλείψει δημοσιευμένων καταλόγων.

Ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης ἐκδοθέντων μέχρι σήμερον καταλόγων καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, μὴ ἐργαζόμενοι διὰ λογαριασμὸν τοῦ Βατικανοῦ, προσέφεραν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν διεθνή ἐπιστήμην περιγράφοντες ἑλληνικοὺς τῆς βιβλιοθήκης κώδικας¹.

¹ Ἀναλυτικὸν πῖνακα τῶν καταλόγων τούτων δύναται νὰ ἴδῃ τις εἰς τὴν ἀρίστην καὶ μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς ἐργασίαν τοῦ Marcel Richard, *Repertoire de Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs, deuxième edition*, Paris 1958, σσ. 198 - 202.